

պէս լուրջ գրիչ մը գէթ 39 տարի⁽³²⁾ յետոյ գրելով բոլոր ականատեսներու աղքիւրներ ձեռքի տակ ունենալով, աւելի հաւատարիմ եւ աւելի ճշգրտապատում մեզ կը հանդիսանայ»։ Այսափ Հ. Նահապետեանէ։

Ստուգիւ մինչ կը գրէ Հ. Վարդան Վարդապետ Հ. Մատթէոսի համար, թէ «իւր գործը, քաղուած տկար աղքիւրներէ, պատմականօրէն տկար կը մնայ»՝ չի անդրադառնար որ ասով ինքն իսկ անուղղակի հերքած կ'ըլլայ նաեւ իր հրատարակած Անանուն Վկայաբանութեան տուած արժէքը, քանի որ Հ. Մատթէոսի Յիշատակարանէն կը տեսնուի՝ որ նա իր գրած կենսագրութեան աղքիւրներ ունեցած էր թէ՛ Տէր Կոմիտասի վարուց ականատեսներ եւն. եւ արժանահաւատ պատմիչներ եւ թէ՛ բազմաթիւ գրուածքներ, որոնց մէջ շատ հա-

ւանօրէն կար նաեւ այդ Անանունը, զոր ցոյց տուի թէ ծագում առած էր 1708-ին եւ յաջորդաբար տարեկարձներու առթիւ գործածուեր էր։ Ուստի կարելի չէր իր յօրինելիք կենսագրութեան համար աղքիւրներ կամ ատաղձ հետապնդող Հ. Մատթէոսին ծածուկ մնալ, երբ Անանուն Վկայաբանութիւնը հրապարակի վրայ էր։

Արդ եթէ ըսենք, որ կնճոռու հարց մը կարելի է լուծուիլ հետազայ ժամանակի մէջ նորանոր խուզարկութեանց արդիւնքով՝ ներկայ պարագային ալ գեռ չկա՞ն — բացի Երանելոյն կարծեցեալ կմախքէն — այժմու ուսումնասիրովներու ձեռքը լուսաբանութեան նոր ատաղձներ՝ քան ինչ որ եղած էին արտաքին աղքիւրները՝ Եւդոկիացի Հ. Մատթէոսի առջեւ։

(Շար.)

Հ. Գ. ՏԱՅԵՑՆ

appelé maison Saint-Joseph». «M. Daviers assure avoir trouvé ces détails dans un ancien écrit, inconnu aux arméniens, même à leur évêque de Constantinople, à qui il le communiqua en 1801». (Archives historiques et statistiques du département du Rhône, t. VII, p. 475, 15 avril 1828). «Le respectable missionnaire [=P. Daviers] a transmis les renseignements... à l'archevêque de Lyon, comme autant d'indices qui peuvent mener à la vérification d'un fait intéressant pour cette cité. Malheureusement l'église

de Saint-Joseph ayant été détruite et l'emplacement en étant occupé par une rue, il est presque impossible de retrouver le tombeau qui contenait les restes du Saint Martyr. (Article communiqué)».

«P. RIONDEL: Une page tragique de l'Hist. Religieuse du Levant. «Le Bienheureux Gomidas de Constantinople, Prêtre arménien et martyr»; 1656-1707, d'après des documents inédits, 1929, Paris. p. 189-191).

(32) Պէտք է 37 ըլլալ. (Հ. Զ. Տ.):

ԱՌԱՋԵԼԱԿԱՆ ՔԱՐՈՉՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅՈՑ ՄԷՋ

Զ.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԵՒ ԻՐ ԱՌԱՋԵԱԼՆԵՐԸ

(Շար. տես «Բազմավէպ» 1941, էջ 1)

Այս բացատրութիւնները որոնց նմանները կան տակաւին ցիրուցան այս եւ այն էջերու մէջ՝ բաւական ապացոյց են թէ ինչպէս քրիստոնէութիւնը երկրորդ դարուն սկզբներէն իսկ տարածուած էր արդէն հայկական աշխարհի գէթ այս հարաւային գաւառներու մէջ՝ եւ ոչ միայն այս՝ այլ գեռ շատ աւելի կարեւոր կէտ մալ կ'ապացուցանեն մեղի՝ այսինքն է, որ այդ դարերուն՝ արդէն Հայաստանի մէջ ոչ

միայն քրիստոնէութիւն գոյութիւն ունէր եւ այն՝ շատ իսկ տարածուած, այլ նաեւ թէ կար հոն բուն իսկ կազմակերպուած եկեղեցի իր տաճարներով, ծիսական արարողութիւններով եւ եպիսկոպոսական նըւիրապետութեամբ⁽¹⁾։ — Հոս ալ մեր ցարդ գործածած դրութեամբ բարձրանանք նորագոյն դարերէ գէպի հնագոյն, Երրորդէն դէպի Առաջին դարը։

⁽¹⁾ Ընթերցողաց մտքն որեւէ տարակոյս փարատելու համար հարկ կը համարինք նախ եւ առաջ հոս համառափ պարզել Արքիւրան կոչուած ժամանակարութեան բանասիրական եւ պատմական արժանիքն ու կարեւորութիւնը, որովհետեւ մեր առաջիկայ տեսութեանց եւ եղանակացութեանց մէջ առիթ պիտի ունենանք յաճախ յիշելու իր տըւած տեղիկութիւնները. քանի որ տակաւին մինչեւ այսօր ամենահին հեղինակութիւնն է որ այդ քրիստոնէական առաջին դարերէն մեր ձեռքն հասած ըլլայ եւ պատմէ գրեթէ իրեւ ականատես եւ ժամանակակից մէկը իր աւանդած դէպերուն։ — Այս ժամանակագրութեան առաջին հրատակողն եղաւ նոյն ինքն Ա. Mingana որ զայն զտաւ ասորական ձեռագրի մը մէջ, ասորերէն ընապրին հետ զնելով նաև գաղղիերէն թարդմանութիւնը։ Քիչ յետոյ երկրորդ թարդմանութիւն մ'ըրաւ Է. Sachau գէրմաներէն լեզուով եւ յետոյ Յիսուսեան Ֆ. Zorell, լատիներէն։ Ամէնէն լուրջ քննական ուսումնասիրութիւնը կատարեց նախ եւ առաջ Sachau որ առանց տատամսեն-

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԱԾ ԵԿԵՂԵՑԻ
Տաճարներ — Ժամանակագիրը պատմէլով Շէրիա Եպիսկոպոսին վարքը (290—316), յետ ըսելու որ պատաննեկութենէն ի վեր կը սպասաւորէր Եկեղեցւոյ՝ կը յիշչ ասոր ժամանակ պատահած Կոստանդիանոսի յաղթանակը հեթանոսութեան դէմ, որմէ քիչ առաջ Դիոկղետիանոս ամպարիշտ թաղաւորը ջանալով ջնջել քրիստոնէից առունն աշխարհիս երեսէն՝ հրովարտակ հանած էր որ եկեղեցիները կործանուին եւ հաւատացեալները անխնայ խողխողուին։ Խափէտ ՄԵշիսայի Եպիսկոպոսութեան բոլոր ժամանակը Աստուած ամենուրեք խաղաղութիւն եւ անդորրութիւն պարզեւեց, ուստի բաղմացան Եկեղեցիք, ծաղկեցան մենաստաններ եւ ամենուն բերնէն օրհնութեան ձայներ կը լսուէին։ Դիտենք որ արդէն 200—220 շրջանին ենք։ Ասկէ քիչ վերջն ալ 258—275 շրջանին կ'աւանդէ որ Պետ Զարդարի Եպիսկոպոսը այցելութեան կու դայ Արքելայի Շահլուփա Եպիսկոպոսին, տարի մը մեծ մտերմութեամբ ապրելով իրարու հետ՝ կ'երթան յետոյ երկուքը միասին Հերպաթ ձելալ եւ Ռասանին քաղաքները, նոր Եպիսկոպոս մը կը ձեռնադրեն, անտի անցնելով դէպ ի Շահրէկերտ և տեսնելով հոն ուրիշ տեղերէ հաւաքուած քրիստոնեաններ անոնց ալ քահանայ մը կը կարգեն, որովհետեւ իրենց Եպիսկոպոսը քիչ առաջ վախճանած էր։ Յետոյ Արքելա կը վերադառնան եւ իրարմէ կը բաժնուին։ Շուպհաւ իշօ կը մեկնի իր զաւառը Զարդա, զարմացած Ադիաբենի Եկեղեցիներու զարմանալի բարեկարգութեան և քրիստոնէից հոծ բազմութեան վրայ։

ըրջանի բաժնեց Ժամանակագրութեան աւանդածները (100–340, 340–430, 430–550), իր ուսումնասիրութեան մէջ, իսկ P. Peeters քննեց Ժամանակապիս միջին (340–430) չըրջանը համեմատելով ուրիշ վկայաբանական վաւերագրութեանց աւանդածներուն հետ: Երկուքն ալ նկատելով ինչ ինչ թերութիւններ եւ անհամաժայնութիւններ պատմական ուրիշ աղբիւներու հետ, ճանչցան սակայն որ (մանաւանդ առաջին շրջանին համար, որուն նկատմամբ համեմատութեան ոչ մէկ ուրիշ աղբիւներ գոյութիւն ունին տակաւին) Արքելեան Ժամանակագրութեան գործականացնելու համար աղբեկան ժամանակագրութեան գործականացնելու համար:

Քիչ տարիներ վերջ երբ կը մեռնի Շահ-
լուփա կնքելով իր վաստակաւոր կեանքը,
կը թաղուի այն փոքրիկ եկեղեցոյն մէջ՝
զոր շինած էին իրեն եպիսկոպոսական պաշ-
տաման նախորդ երանելոյն Նոյի ան-
ուամբ, որ է ըսել արդէն 180—190 ին։ Զոր
այսպէս կը նկարագրէ . Սակայն Երանելոյն
Նոյի յիշատակը անջինջ մնաց հաւատացե-
լոց յիշողութեան մէջ . շինեցին իրեն եկեղե-
ցի մը եւ իր անունով անուանեցին. անոր
տեղը (գերեզմանը) մինչեւ այսօր կը կե-
նայ։ Ամէն օր քրիստոնեայք հոն կ'երթան
եւ զիրենք անոր պաշտամանութեան ներքեւ
կը զնեն եւ իրենց անձանց եւ իրենց ըն-
տանեաց համար անոր բարեխօսութիւնը
կը հայցեն։ — Ասկէ յիսնամեայ շրջան մը
վաղագոյն, 130—140, Մար Խսահակ՝ այր
ամենաճարտար զոր նախանձ տան Տեառն
ուտէր՝ կանզնեց մեծ տաճար մը ամենալաւ
յարդարեալ, որ կայ մինչեւ ցայսօր, կ'ըսէ
ժամանակագիրը եւ կը կոչուի իր անու-
նով։

Ծիսական արարոգութիւններ . — Ծէսե-
րու նկատմամբ ալ մեր քննութիւնները
շատ հրահանգիչ արդիւնքներու կը յան-
դին, ուր ուղիղ հաւատոց ճշմարտութեան
ճառադայթներուն հետ երեմն խառնուած
կը հանդիպինք նաեւ աղանդաւոր մոլո-
րութեան խանձոտ ժանտութեան։ Սակայն
որովհետեւ այդ մոլորութիւնները ապրած
են միայն առաջին եւ երկրորդ դարերու
մէջ, հետեւաբար մեղի կ'ընծայեն թան-
կադին ապացոյցներ հայ քրիստոնէութեան
ամենախոր հոսութեան։ Այս նկատմամբ
երկու գլխաւոր հոսանքի յայտաբար նշմար-
ներ եւ հետքեր կ'ելլեն մեղ ընդառաջ.

պատմական, բայց ոչ պարզապէս իրբեւ անվիճելի եւ սոսոյդ, մանաւանդ ուր որ միայն ինքն է գէպքերուն երաշխառորը»: Լուելով ուրիշ երկրորդական տեսութիւններն, յիշենք հուսկ Հարնակի ծանրակշիռ հեղինակութիւնը՝ երր կը խոստվանի որ այս զիրքը, նոյն իսկ այն մասանց մէջ որ քրիստոնէութեան նախնական սկզբնաւորութեանց կը վերաբերին, ինքը կ'ընդունի երրեւ իսկապէս պատմական, եւ իրբեւ իր տեսակին մէջ միակ վաւերագիրը՝ հաւատաց Արեւելքի մէջ ծաւալելուն նկատմամբ:

Հերեայ -քրիստոնէից (judeo - cristiani) աւանդութիւնները, որ է ըսկէլ առաջին դարու մնացորդ, և զնոստիկեան շեղում վարդապետութեան ու բարոյից, երկրորդ դարու վերաբերեալ յայտանիչեր : Առաջին խումբին կը պատկանին մեր մէջ այնքան խոր արմատացած և ամրող նաև մինչեւ այսօր գրեթէ անփոփոխ պահուած ծիսական իրեր կամ արարողութիւններ, ինչպէս են վարագոյնը, ժատապը, մեծ տօներու յաջորդող օրուան ննջեցելոց պաշտաման նուիրումը, անջուր բաժակը եւ բաղարջ հացով նուիրագործութիւնը Ա. Պատարագի խորհուրդին և այլն, որոնցմով հայկական եկեղեցին կազմած է եւ կը կազմէ տակաւին ինքնուրոյն որոշ տիպար մը, մերթ արեւելեան եւ մերթ արեւմտեան եկեղեցիններուն հետ ծիսական արարողութիւններու նմանութիւններ կամ հաւասարութիւններ ի յայտ բերելով : Եւ դիտենք որ ասոնք այնքան հին եւ այնքան խոր արմատացած են քրիստոնէութեան նախկին դարերու կիրարկութեանց մէջ որ կարելի չէ եղած ցայսօր աւելի մեզի մերձաւոր շրջաններու մէջ գտնել անոնց սկզբնաւորութեան կամ ներմուծման յիշատակութիւնը եւ մանաւանդ մեր նախնիք անդամ կրօնական ծանր ու կարեւոր վիճաբանութիւններու պահուն ուրիշ ապացոյց չկարենալով հայթայթել, միակ զօրավիզն ապացուցի եւ հաստատութեան դուած են պնդելու մէջ՝ որ անոնք անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր մեր Հարց նուիրական աւանդութիւններն են, եւ ամենայն խզճր-

տութեամբ ջանացած են անվիտիս եւ անաղարտ պահպանել եւ դարուց ի դարս աւանդել իբրեւ ազգային ազնուապետութեան սեպհճական ժառանգութիւն :

Վարագոյրը . — Վարագոյրը զոր ի սկզբ-
րան հին օրէնքի համաձայն ուրիշ եկեղե-
ցիներ ալ ունեցան եւ տեղ տեղ մինչեւ ի
սկիզբն Միջին դարու անդամ շարունակե-
ցին պահել՝ յետոյ բոլորովին զեղչելու
համար , մեր մէջ է զուտ աւանդութիւն
հրեայ -քրիստոնեաներու ըրջանին , որոնք
ամենուրեք անփոփոխ կ'ուղէին պահել ի-
րենց բոլոր հին օրինաց ծէսերը պատուաս-
տելով զանոնք քրիստոնէական հաւատքի
հրահանգներու հետ : Երկու էր իրենց վա-
րագոյրը ըստ հին օրինաց՝ ինչպէս մերը .
մեծ մը տազակ կոչուած որ կը ծածկէր եւ
կ'անջատէր սրբարանը (համալսարասիստան
մեր բեմին) տաճարին միւս մասերէն եւ
ուրիշ փոքր մը parokéť կոչուած՝ որ կը
քօղարկէր Սբութիւն Սրբոցը⁽²⁾ :

Մատաղը, «որ թերեւս յիշատակել իսկ աւելորդ է, շարունակութիւն մ'էր հրէական օրինաց ողջակէզներու եւ կը պահէր անոնց քաւշարար եւ սիրոյ զօդիչ ազդեցութիւնը եւ նշանակութիւնը: Նոյնպէս Զատկի տօնին յաջորդող հաւատացեալ ննջեցելոց յիշատակը որ հետզետէ տարածուցաւ նաև բոլոր միւս մեծ տօներու ալ, որոնք ըստ հրէական բացարութեան տաղաւար անունն ալ տակաւին կը պահեն, է հրէական արարողութեան մազուր կամ ննջեցելոց սուրբ որ կը յաջորդէր տաղաւարահարաց տօներու⁽³⁾:

2) **Վարապոյըթին նկատմամբ այսէս կը գրէ**
H. Lesêtre (= Diction. de la Bible. par F. Vigouroux). Dans le Tabernacle, il y avait un premier voile, *mazak*, qui fermait l'entrée du Saint, et un second, *parokét*, qui cachait le Saint des Saints. Dans le Tabernacle, le voile du Saint des Saints était fait de pourpre violette, de pourpre écarlate, de cramoisi et de lin. Des chérubins y étaient représentés. Il était suspendu à quatre colonnes revêtues d'or et posées sur des pieds d'argent. Il dérobait la vue de l'Arche d'Alliance. Salomon fit exécuter pour le Temple un voile conforme aux prescriptions mosaïques. Dans le second Temple un premier rideau fermait l'entrée extérieure du Saint.

C'était un tapis de Babylon, dans la confection duquel entraient les quatre couleurs liturgiques. Un autre voile fermait le Saint des Saints, bien que ce lieu ne contint plus l'Arche d'Alliance.

Antiochos Epiphanes s'empara de ce voile. D'après le Talmud, ce voile était double et composé en réalité de deux voiles distincts, espacés l'un de l'autre d'une coudée. Au jour de l'Expiation, le grand-prêtre pénétrait entre les deux par le côté sud et entrait par le côté nord dans le Saint des Saints.

(3) Տըկական զատկի տօնախմբութեանց մէջ ուրախութեան եւ ազատութեան յիշառակը տոգորուած էր եւ հաստատուած զաւոց եւ նեղու-

Նոյնպէս Ս. Պատարագի խորհրդոյն սըր-
բաղան նուիրագործութիւնը բաղարջ հա-
ցիւ եւ անցուր բաժակաւ հրէական աւանդ-
է առ մեղ անցած հաւանօրէն Երիոնիդնե-
րու միջոցաւ եւ կամ անոնց պատճառաւ,
ինչպէս անջուր բաժակի համար յայտնա-
պէս կը վկայէ նաեւ Շնորհալին(4) : Երիո-
նիտները իրեւ աղքատութեան հետեւող-

a) Le jour, lorsque les juifs célèbrent leur Pâque, vous devez jeûner et pleurer, parce que c'est le jour de la mort du Christ.

b) Mais lorsque les juifs sont dans le deuil, c'est à-dire le jour de Mazot qui suit le jour de Pâques, vous devez manger, c'est-à-dire vous devez célébrer votre repas pascal le jour de la Résurrection. (Hé-

ներ իրենց ծխակատարութեանց մէջ ընաւ չէին գործածէր խմբուն եւ զինի : Սակայն կընանք նաև անդրադառնալ որևէթէ բազար- չի կիրարկութիւնը ունէր յամենայն դէպս արժանաւոր ջատագովութիւնը՝ իրեւ աստ- ուածային յատուկ պատուիրանի մը կատա- րումը, զոր նոյն ինքն Քրիստոս Տէրն մէր նույիրադործեց ի Ս. Վերնատան, որով

félé Ch. — J. — H. Leclercq: *Histoire des Conciles*. Tome I. 486).

(4) Անջուրը բաժակի նկատմամբ ծանօթ է Շնորհալւոյ եւ Թէոփանէի բանակցութիւնը, «Պատմեցաւ մեղ՝ Կ'լսէ Թէոփանէ՝ եթէ Հայք ի նուրիքական խորհրդեան մատուցանեն գինի անապակի կամիմք գիտել, ուստի՞ զայտ ընկալան»: Որուն կը պատասխանէ Շնորհալին մէջ բերելով Ռոկեն բերանի Մատթէոսի Եմեկնութեան 85րորդ ճառէն: «Ընդէ՞ր յարուցեալ (Յիսուս) յընթրեաց ոչ զջուր, այլ զգինի արբ: Որպէս զի զայլ իմն վատթարագոյն հերեսիութիւն յարմատոյ խլիցէ: Քանզի են՝ որք զջուր ի խորհուրդս ի կիր արկաննեն»: Եւ կը յարէ: «Տեսանե՞ս, զիա՞րդ հերեսիութիւն վատթար անուանէ յաստուածային խորհուրդս զջուրն արկանել ի կիր»: «Զսա առաջնորդ եւ վարդապետ ունելով՝ Հայք յաստուածային խորհուրդս զջուր ոչ խասնեն»: Որմէ վերջ իր կարգին կը հարցնէ: «Խսկ զուրք ուստի՞ ընկալայք խասնել զջուր ի բաժակն»: Եւ Թէոփանէ կը պատասխանէ: «Յայտնեցից նախ զպատճառն, յոյլ սակս Ռոկերեանն ասիցէ, զայլ իմն վատթարագոյն հերեսիութիւն խլեալ յարմատոյ: Էին ոմանք, որք զգինի զործ եւ արարած սատանայի ասէին, վասն այնորիկ եւ պատճառք բազում եւ անհնարին անհարթութեան, Քրիստոս ասէին, զգինի զմշակեալն ի սատանայէ ոչ էարբ, այլ զնորդն զոր ինքն ստեղծ ի ջրոյ: Սորս յաստուածային խորհուրդս զջուր միայն ի կիր արկանէին, վասն այնորիկ եւ Զբաժանոյցք ի սրբոց Հարց կոչէին: Այստուածայինն Ռոկերեան զչար հերեսիութիւն քակտել կամեցեալ՝ սասց զրանն զոր վերագոյն յիեկեցաք»: Եւ այլն: «Այժմ յայտնեցից եւ զայն, եթէ ուստի՞ ընկալաւ եկեղեցի զինւով եւ ջրով զաստուածային խորհուրդսն կատարել: Յակորս եղբայր Տեառն, ի Պատարագամատուցի, զոր ետ, ասէ զայտ ձեւ օրինակի. Շնոյնպէս յետ ընթրեաց՝ առեալ զպաժակն խառնեալ ի զինւոյ եւ ի ջրոյ, ամբարձ զաշս յերկինս, եւ Քեզ Աստուծոյ Հօր նուրիքեալ՝ զոհացաւ, օրհնեաց, սրբեաց, ելից հողւով սրբով եւ ետ սրբոց երանելի աշակերտաց եւ առաքելոց իւրոց՝ ասելով. արբէք ի սմանէ ամեննքեան, այս է արիւնիմ, նորոյ ուստի՞»: Այլովքն հանդերձ: (Գեր. Պալմեան ի Հայու. էջ 245-48):

անոր գործածութիւնն ալ ինչպէս ի Հռոմ, այսպէս նաև ի Հայաստան սրբազն յիշատակ մը կը ներկայացնէր : Կ'արժէ դիտել որ բոլոր արեւելքի մէջ միակ եկեղեցին է մեր Հայկականը որ այս բազարը կը գործածէ, եւ եթէ քրիստոնէութիւնը մեր մէջ Ս. Լուսաւորչէն յառաջադրյն ըրլար, մենք ալ այսօր պէտք էինք յունական խմբուն արարողութիւնն ունենալ: Ընդհակառակն չենք կրնար որ եւ է բանաւոր արդարացում ու պատճառաբանութիւն գտնել անջուր բաժակին նկատմամբ եւ Շնորհալի Հայրապետին հետ պէտք ենք ընդունիլ որ այդ եղաւ ծայրագոյն հնարք մը Ս. Հարո՞ բացարձակ մերժելու համար Երիտնիսներու մոլորութիւնը : Քանի որ անոնք ընդգէմ Քրիստոսի բացայատիւնին նուիրագործութեան բոլորովին կը

(5) Ոսկերերանէ առնուած վկայութեան նկատմամբ կը կարդանէ նաեւ. Ce canon réfute la pratique des Arméniens de ne pas mélanger de l'eau au vin du S. Sacrifice, et le faux argument qu'ils tirent à ce sujet d'un texte de St. Jean Chrysostome. Nicon veut montrer par là comment les textes demandent à être bien interprétés et comment les fallacieuses raisons peuvent nous en trainer au mal. Carlo Le Clercq: Les textes juridiques dans les Pandectes de Nicon de la Montagne Noire — S. Lazzaro Venezia — p. 23).

(6) Բացի մեր նախնական նույիքապետութեան
մէջ այնքան յաճախուած երբայական անուններէ,
որոնք առաջին գարերու քրիստոնէութեան հե-
տեւանքով միայն մտած են մեր մէջ, երբայական
ծիսական աւանդութիւններ որ դարուց ի դարս
տակաւին մինչեւ այսօր պահուած են մեր Տօ-
նացոյցին մէջ, են նաեւ Եղիական պահէ, Նինուէ-
ացոց պահէ՝ Յովհանու, Տաղաւարի տօն, Տա-
ղաւար Կոչումն մեծ տօներու Հրէքական տաղաւա-
րահարաց յիշտափակաւ: Այսպէս նաեւ Շնորհալույ
ձեռքով վերահաստատուած առաւօտեան առաջին
մազթողական ազօթքն ու երգն «Առաւօտ լուսոյ-
Արեգակն արդար» ճիշտ համապատասխան հսու-
նեանց այլուրենական ստանաւոր ազօթքն կամ
փառարանութեան առ արեգակն, որուն մէջ կը
նկատէին պատկերն ու զաղափարը աստուածա-
նին գերազոյն կութեան լուսոյն ճառագայթելուն
յին գերազոյն կութեան լուսոյն ճառագայթելուն
մէջ եւ արարածոց վրայ: Իրենց յար-
հոգիններու մէջ եւ արարածոց վրայ: Իրենց յար-
հոգիններու մէջ ոչ ոչ մէկ գործի կը ձեռնար-
պատառուած էր որ ոչ մէկ գործի կը զգուշանային արե-
կին եւ խօսելէ անդամ կը զգուշանային արե-
գական ծագելին առաջ, ինչպէս կ'աւանդէ Յով-

մերժէին գինուոյ զործածութիւնը որով Յի-
սուս ի Վերնատան կատարեց իր Ս. Արեան
փոխարկումը, անշուշտ Ս. Հարք ալ հա-
կառակ ծայրայեղութեան դիմելով բոլո-
րովին մերժելու համար անոնց մոլորու-
թիւնը, վերցուցած են Ս. Արարողութենէն
բոլորովին չուրի զործածութիւնը։ Բայց
սակայն ե՞րբ արդեօք, կամ որո՞ւն հրա-
մանով եւ կամ ո՞ր ժողովական վճռի մը
զօրութեամբ կատարուեցաւ այս կրօնա-
կան ու ծիսական հակամարտո՞ւ պատմու-
թիւնը չի պատասխաներ եւ կը տանի կ'ըն-
կըզմէ զմեզ ամենահին զարերու անձանօթ
ստուերներուն մէջ(5)։

Ասոնց վրայ յաւելունք նաեւ յիշել ու
դիտել որ նաեւ Ս. Պատարագի զոհագոր-
ծող պաշտօնէին անունն ալ՝ Քահանայ՝
զուտ երրայիկան բառ է⁽⁶⁾:

սեպոս որ այս աղօթքիս պաշտաման գլխաւոր
յիշատակողն է: Benamozegh (Storia degli Esseni
էջ 426-428 եւ ուրիշ զանազան էջերու մէջ) ման-
րամատան տեղեկութիւններ կու տայ հերքելով այն
սխալ գաղափարը զոր հիներէն ոմանք կազմած
էին հրէից նկատմամբ, համարելով Հսունեան-
ները իրեւ արեւապաշտ՝ պարսիկ միհրապաշտ-
ներու նման, եւ ցուցնելով որ իրենց առ արեգակն
պաշտամունքը ուղղակի պաշտօն մ'էր առ Աստ-
ուած, կըսէ. «Բաւական է յիշել Vaticin ները,
որոնք կը ջանային առաւտօնեան աղօթքն սկսիլ
արեւուն ելքին զուգընթաց, ոտանաւոր տողին
համաձայն»: Այս պատճառաւ է որ մէր ծիսական
սովորութեան մէջ ալ Արեւագալի պաշտօն կը
կոչուի Հասարակաց ժամերդութեան այն մասը
որ արեւու ելքին կը համապատասխանէ: Փարի-
սեցիք աւելի եւս խստապահանջը արարողական
արտաքինայրդար ձեւակերպութեանց մէջ, ոչ մի-
այն խօսիլն, այլ նոյն խոկ զիբար ողջունելն
անդամ արդիւած էին արեւու ելքին եւ աղօթքէն
ստա՞:

Ծնորհալին երբայական ուրիշ հին աւանդութեան մ՝ալ արձագանգը կու տայ ձաշու ժամերգութեան մէջ ներմուծելով իր փոքրիկ, բայց նշանակալից ութոտողեան երգ-ազօթքը, «Նահապետին Արբահամու» հետեւելով երբայեցոց հին աւանդութեան, ըստ որում օրուան երեք ազօթաժամերուն համապատասխան, առաւօտեան ազօթքը կը համարէին թէ յօրինուած ըլլայ նոյն ինքն Արբահամ Նահապետէն, կէսօրուանը՝ Իսակ Հակոբ Եղիշեանը՝ Յահոնովէն:

Բայց ինչ որ ամենէն աւելի դիտելու արժանաւոր կէտ մ'է այն առաջին երկու դարերու

Հըեայ-քրիստոնէից նախնական աւանդութեանց չափ պայծառ չեն գնոստիկեան աղանդաւորաց դրոշմած հետքերը . սակայն անոնք ալ երբ լաւ գիտենք որոշ կը նըշմարենք . և ինչպէս ծփուն ալիքներու վրայ անկենդան էակներ մերթ կը խորասուզուին եւ մերթ ջուրի մակերեւոյթին վրայ կ'երեւին ու կը լողան , այսպէս ալ մոլորական նշմարները ժամանակի եւ դարերու ծփուն ալիքներու ներքեւ երբեմն անյայտացած եւ երբեմն ալ վերստին երեւցած են եւ մինչեւ իսկ գործածութեամբ նուիրագործուած առանց երբեք տարակոււելու անոնց սկզբնական արատաւոր ծագ-

Հըեայ քրիստոնէից աւանդութիւններէն մնելի փոխանցուած, մեր ծիսական տարւոյ կազմութիւննէ, միշտ եօթը եօթնեակներու պարբերական չըրշաններու վրայ հաստատուած, բոլորովին համապատասխան Մովսիսական կարգադրութեան, ինչպէս կը կարդանք Բ. Օրինաց գրքին մէջ (գլ. գ. 9-10) ուր կը պատուիրէ այսպէս։ Հօթիքն եօթներորդս համարեցիս քեզ, ի սկսանելոյ մանկաղի քոյ յոճ, սկսանիցիս համարել եօթն եօթներորդս. Եւ արացես տօն եօթներորդաց տեառն Աստուծոյ քում»։ Ըստ այսօն մեր ծիսական տարին կը բաժնուի եօթը չըրշաններու, իւրաքանչիւրը եօթը շարաթներով, մէկ տաղաւար - մեծ տօնէն մինչեւ միւս տաղաւար - մեծ տօնը, պարբերարար յաջորդելով իւրաւու։ Այսպէս սկսելով բուն բարեկենդանէն կամ Քառասնից կիրակիէն՝ մինչեւ Զատիկի. - Բ. Զատիկէն մինչեւ Հոգեգալուստ. - յետոյ Գ. մինչեւ Վարդավառ. - անկէ Դ. մինչեւ Վերափոխումն Ս. Աստուծածնի. - Ե. Վերափոխումէն մինչեւ Խաչվերաց. - որմէ յետոյ Զ. մինչեւ Յիսոնակաց բարեկենդան. - Եւ Հուսկ' ի. Յիսոնակաց կիրակիէն՝ մինչեւ Յայտնութիւն, որուն կը յաջորդեն տարւոյն լրացման համար մնացած եօթնեակները, անհաստատ թւով, որովհետեւ Զատիկի՛՝ որ տարւոյն տօներու կեդրոնական լիսեն է, երբեմն կանուի հասնելով եւ երեմն ուշ մնալով՝ այս պարբերական եօթնեակներու կանոնաւոր ընթացքը կը խանդարէ, ըստ այնմ խանդարելով նաեւ հետեւարար սրբոց տօներու սահմանուած չըրջաններու եօթնեակներու կանոնաւորութիւնը։ Այս մեր եղական կազմակեր-

(7) «Երկրորդ դարու վերջերը (Գնոստիկեան) Մարկոսականութիւնը թափացած է ամենուրեք և ամէն զաւաներու մէջ սպառնալիք մ'է Եկեղեցւոյ համար։ Անոր գէմ կը կոռւին Գիոնեսիոս՝ Կորնթոսի մէջ, Երանոս՝ ի Լիոն, Թէոփիլոս՝

գեղեցիկ տաղով հիւսուած է «Գետ մի՛ զարհուրիր, քո արարիչն եմ ես»։ Այս միեւնոյն յիշատակը պահուած է նաև դարձ գար մանրանկարներու արուեստին մէջ երբ մկրտութեան պատկերը կը ներկայացնեն։ Եւ որ անտարակոյս արեւելքէն փոխանցուած է յունական եւ արեւմտեան գեղարուեստին մէջ ալ։ Գաղափար մը որուն սկզբնական ծագման անտեղեալ ըլլալով արեւմտեան արուեստագէտներ նոյնացուցած են ուրիշ նմանօրինակ գաղափարներու հետ և համարած են իրրև Յորդանան գետի անձնաւորիչ պատկերը, ինչպէս ունէին յունալատին դիցարանութեան մէջ անձնաւորումը կամ աստուածացումը նեռոսի, Ովկիանոսի, եւ այլն։

Այս կարգին կը պատկանի նաեւ մեր

Անտիոքայ մէջ, Փիլիպպոս՝ ի Կրեսէ, Տերուու-
ղիանոս ի Կարգեղոն, Հիպոկրիտոս և Հոռովն,
ի Հոռմ, Բարդածան՝ Եղեսիոյ մէջ: Զորըրդ
դարաւն մէջ Եպիփան կը գրէ: «Այս Հերետիկո-
սութիւնը տարածուած է տակաւին հիմա Հոռ-
մայ և Խոտալիոյ մէջ, Եպիփանոսի և Պաղեստինու
մէջ, Արարիոյ և Խորրիքի մէջ, ի Կիպրոս և
ի Թերայիդ, մինչեւ իսկ Պարսկաստանի մէջ և
ուրիշ տեղեր»: Տակաւին հինգերորդ դարաւն,
չուրջ 445 ին, եզնիկ Հայը կը կռուի անոր գէմ
ոչ թէ իրեւ չիջած մոլորութեան մը, այլ իրեւ
միշտ երկիւղալի աղէտի մը: Սակայն արդէն
երբորդ գարէն ի վեր Մանիքէականութիւնը զայն
կ'ամփոփէ իր մէջ եւ կ'իւրացնէ նախ Արեւմուտքի
և յետոյ Արեւելքի մէջ բոլոր Մարկիոնական
հասարակութիւններ»: — «Մարկիոն ծնած է ի
հասարակութիւններ»: — (Lebreton-Zeiler Պատմու-
թին Եկեղեցւոյ, սկզբան մինչեւ մէր օրերը.
թիւն Եկեղեցւոյ, հասոր թ.): — Arconներու-
թաւալ. թարգմն. Հասոր թ.): —

(8) Գնոստիկեան աստուածազիտովեան ըստը
կը կազմէր խումբ մը զուգաթիւ քոներու ծա-
ղումը, որոնցմէ մին էր չունցուա (միտք, խոր-
հուրդ կամ զալափառ) որ կը ձկտէր խոսիլ
զուրդ կամ զալափառ) կամ էր եւ սլանալ դէպ
զինքը կամ զանգող կալանքնէրէ եւ սլանալ դէպ

Հին սովորութիւնը Գրիգոր Տաթեւացւոյ ձեռքով վերստին նորոգուած, Վարդապետական զաւազանի տուչութիւնը, (ոչ իբրև հարազատ կրօնական արարողութիւն, նըւիրապետութեան ձեռքով միակ աղբիւրէ բխող, այլ պարզապէս անհատական անձէ մը անխտիր առ իր աշակերտը փոխանցող) իբրեւ վկայութիւն աստիճանի կամ իրաւունքի գործածութեան եւ ասով կը կատարուէր իբրենց մէջ պաշտօնական գաղտնեաց համուրակցութիւնը կամ փոխանցումըն: Ծիծաղաշարժ է մտածել որ ըստ իրենց համոզման՝ այս վարդապետական իշխանութեան առաջին աւանդողներէն մին կը համարուի եղած նոյն ինքն Մ. Մագդաղենացին⁽⁸⁾:

Ասոնցմէ շատ աւելի լուրջ է մեր շա-

ի հայրն լուսոյ, մինչ Հրեշտակներ կամ արդուստ կը ջանային խափանել, որովհետեւ մարդկութեան փրկագործութիւնը կատարելու համար առաջ աշխարհ իջած էր ինքը անծանօթ կերպով ծագելով եւ ծածուկ հսարագիտութեամբ այլակերպուելով եւ իւրաքանչիւր պարունակներու Հրեշտակաց դասակցութեան կերպարանքն ու ձեւն անսելով։ (Հմմտ. G. Bareille: Dict. de Théologie Catholique par Vacant et Magenot. ի բառն Գnosticisme):

Հասկցուի Մարիամ Մագդալենացին: Այս շատ
աւելի լաւ կը ճանչցուի զնոսարկեանց յառուկ
սովորական խօսելու կերպէն: Pistis Sophia-ի
մէջ յայտնապէս Մարիամ Մագդալենացին է գըտ-

բականին մէջ զանազան անդամ կրկնուած բացատրութիւնը Ս. Աստուածածնի վերաբերեալ, որուն փոխանակ Աւետարանի վկայութեան համեմատ՝ տալու խոնարհ եւ պատկառոտ երկիւղած զգացում մը եւ արտայայտութիւն վրդովման, կ'ընծայուի գնոստիկեան մոլորական աւանդութեան համաձայն պարծենկոտ զգացումն ուրախութեան եւ քերկրանաց արտայայտութիւնը՝ հրեշտակապետին աւետարեր ձայնը լսած պահուն. «Որ զհրեշտակին զձայնն լուեալ հիացեալ բերկրեցար»⁽⁹⁾ եւ այլն: Շարականը պահած է զեռ ուրիշ շատ աւելի ցայտուն աւանդութիւն մ'ալ նոյն գնոստիկեան հաւատալեաց վրայ հիւսուած: Այսու կը հաւաստուի՝ թէ ո'րքան խոր տպաւորուած եւ ծաւալած էին անոնք մեր երկրորդ դարու նորահաստատ եւ նորահաւատ ժողովրդեան ծիսական կազմակերպութեանց մէջ:

Ս. Լուսաւորիչ Խոր Վիրապին մէջ կ'ունենայ իր հրեշտակաց ամենօրեայ այցելու

խաւոր անձնաւորութիւնը իրեւ բանախօս : . . .
Ուրիշ ոչ մէկ Մարիամ վնտուելու է նաեւ Մա-
րիամի կամ Մարիամնի անուանակոչութեան մէջ
որուն վրայ կը հիմնէին նասաեանք, ըստ Հիս-
պողփառուի, իրենց բոլոր գաղտնեաց գիտութիւնը,
զոր ինքն ալ իր կարգին կը համարուէր որ ըն-
դունած ըլլայ եղբայր Տեառն Յակոբէն : Գնոստի-
կեանց քով այսքան բարձր կարեւորութիւն գրա-
ւող Մարիամու նկատմամբ պէտք է ալզօտ տեղե-
կութիւն մ'ունեցած ըլլայ նաեւ կելոս, երբ
(ըստ Որոգինէսի) կը համարի որ զանազան ա-
ղանդներ իրենց ոկրնաւորութիւնը կը տանին կը
հասցնեն մինչեւ Մարիամնի անուամբ մէկու մը,
մինչ ուրիշներ կը տանին կը հանեն Մարթայի :
Այս կ'ուղէ ապացուցանել որ զնոստիկեանց քով
Մարիամ, կամ Մարիամ Մագդաղենացին եւ Մար-
թա, յատուել նշանակութեամբ գեր մը խաղացած
են իրեւ միջնորդներ Յիսուսի յայտնութեան :
(Schmidt — Wayenberg: Gespräche Jesu mit seinen
Jünger nach der Auferstehung). — Գնոստիկեանց
քով վարդապետական զաղանեաց գիտութեան վար-
դապետէն փոխանակաւ առ աշխակերտն աւանդուե-
լուն նկատմամբ, միեւնոյնը կ'աւանդեն նաեւ
Lebreton — Zeiller մ'եր արդէն վերագոյն յիշած ե-
կեղեցական Պատմութեան մէջ, (Հատոր Ա. Էջ
279) յիշելով մանաւանդ որ այս սովորութիւնը
չատ տարածուած էր յԱսորիս, Պաղեստինու եւ
Եփրամոսի մէջ, որոնց իրեւ աղբեւր, Առա-

թիւնը, փոքրիկ ընդհատմամբ մը միայն Համբարձման չորրորդ օրը, որովհետեւ այն օրը տարեղարձ լիշտակ մը ըլլալով, տօնախմբութիւն կար երկնից մէջ՝ չորրորդ պարունակի հրեշտակային հոգիներու կամ իշխանութեանց։ Որովհետեւ Քրիստոս համբառնալով յերկինս եւ յաջորդաբար օր ըստ օրէ աստիճան աստիճան անցնելով երկնային պարունակները, այն օրը իրենց խումբին ասպնջական եղած էր։ Բաւական է բանալ Pistis Sofia կամ ասոր նման զնոստիկեան աղանդին վարդապետարանները, տեսնելու համար այս աւանդութեան ուղղակի ծագումն անոնց մէջ, ուր ոչ թէ միայն այսպէս երկնային պարունակներու յաջորդութիւնը նկարագրուած ունինք, այլ նաեւ Քրիստոսի մի առ մի իւրաքանչիւր հրեշտակային դասակցութեանց հետ նոյնացումը կամ ձուլումը, մինչև վերջին բարձրագոյն պարունակին մէջ աստուածային փառաց լուսոյն հետ հաղորդակցութիւնը⁽¹⁰⁾։

քեալներու հետ, կը համարուէր նաեւ Մագդաղենացին, իրեւ թէ ինքը վարդապետական աւանդը ուղղակի Յիսուսէն ընդունած ըլլար յարութենէն մինչեւ համբարձման քառասնօրեայ ժամանակին երեւմանց ըջանին։

(9) Շմիտ-Վայնպերկի վերոյիշեալ ուսումնասիրութեանց մէջ, Յիսուսի կտակին եթովպական եւ եղիպտական թարգմանութիւնները իրարու զուգելով (էջ 50-51 եւ 288) կ'ունենանք հետեւեալ բացատրութիւնը։ Յիսուս խօսելով Գարբիէլ հրեշտակապետին առ Ս. Կոյսն աւետման վրայ եւ իր մարգեղութեան վրայ, կ'ուսէ իր աշակերտներուն։ «Զէ՞ք յիշեր որ ես անդամ մը ձեզի ըսի որ ես հրեշտակաց հաւասար հրեշտակ մէկայ։ (Եթովպական թարգմ։ Հրեշտակներու մէջ հրեշտակ մ'եղայ եւ եղայ ամենայն յամենայի)։ Եւ մէնք ըսինք իրեն։ Այո՛ Տէր։ Եւ նա բաւ մեզի Այն ատեն ես երեւեցայ կուսին Մարիամու Գարբիէլ հրեշտակապետին կերպարանքով եւ խօսեցայ իրեն հետ։ իր սիրով հաւանեցաւ, հաւատաց եւ բերկբեցաւ»։ (ihr Herz nahm auf, sie glaubte und lachte—խնտաց) Յղութեան այս բացարութիւնը վերստին զուտ զնոստիկեան է։ Pistis-Sophiaի մէջ կ'աւանդէ Յիսուս։ Եւ այլն։

(10) Ս. Գրիգոր Լուսառուչի պահապան հրեշտակին ամենօրեայ երեւումը, եւ օր մը տեսիլքէն պակսիլը, (արովհետեւ այն օրը իրենց դասակրագութեան հրեշտակաց համար հանդիսաւոր

Համբարձման այդ երրորդ օրուան կամ
Կիրակէին Երկրորդ Ծաղկազարդ յորջոր-
ջումն ալ կը բարձրացնէ զմեղ նորէն
մինչև առաջին և երկրորդ դար՝ հրեայ-
քրիստոնէից շրջանին կամ հրէաբար վար-
ուող քրիստոնէից ծիսակատարութեանց,
ուր Յարութեան Զատիկը կը կոչուէր հրէ-
աբար. Պենտէկոստէ եւ անխափան հրէից
հետ կը տօնուէր Մարտի 14 ին՝ որմէ յա-
ռաջ եկաւ Զորեքտասանեայց ծանր եւ
կնճռոտ խնդիրը, որ այնքան յուղումներ
յառաջ բերաւ այդ երկու նախկին դարերու
քրիստոնեայ ժողովուրդներու ու հայրա-
պետներու մէջ. բայց որովհետեւ մեր այս
քննութեանց նպատակ դրած ենք միայն

տոնախմբութիւն կար, որովհետեւ այն օրը Յե-
սուս յարսութենէն վերջ վերստին դէպ ի երկինք
համբառնալու առիթով, իրենց պարունակին մէջ
հիւր մնացած էր), հիւսուած է գնոստիկեանց
ամենասովորական աւանդութեանց վրայ. որուն
նկատմամբ դարձեալ նոյն վերոյիշեալ եկեղե-
ցական Պատմութեան հեղինակները կը գրեն.
Հոգևոյն վերհամբարձումը, որ յաջորդարար
կ'անցնի մոլորակային եօթը պարունակներու մէ-
ջէն, իւրաքանչիւր պարունակի պետերու կամ ար-
դոններու կրկնելով պայմանագրուած կարգախօսը,
եւ այլակերպուելով իւրաքանչիւր պարունակի
հրեշտակներու խումբին կերպարանաց նմանու-
թեամբ, է շատ սովորական հրահանգ մը, առա-
ւել կամ նուազ նշանակութիւն ունեցող զանազա-
նութիւններով, հեթանոս, հրեայ եւ քրիստոնեայ
գնոստիկեաններու քով:

Անցնինք Նուիրապետութեան
Եպիսկոպոսներ.—Նիկոյ Ժողովին մէջ
սոսորագրող Հայրերու կարգին տեսանք որ
բաց ի Ս. Արհստակէսէն, զոր իրբեւ միակ
Հայաստանի պաշտօնական ներկայացու-
ցիչը կը ճանչնայ ազգային մեր վաղեմի
աւանդութիւնը, ուրիշ երկու հայրապետ-
ներ ալ ներկայ յիշատակուած են Հայա-
տանէն, մին Ալքիտէս՝ որուն աթոռը բո-
լորովին անձանօթ է մեղի եւ միւսն Ար-
սափիս՝ թերեւս Ծովից եպիսկոպոս :

Ինչո՞ւ այս երկուքը որ եւ է փոքր հետք
մանդամ դրոշմած չեն ազգային դարաւոր
աւանդութեան մէջ, բաւական կնճռոս
հարց մ'է եւ հաւանօրէն կը մեկնուի միայն
երբ ընդունինք որ Ս. Լուսաւորչէն առաջ
ալ, և յետոյ անկէ տարբեր գծով շարունակ-
ուած՝ կար նուիրապետութիւն մը Հայա-
տանի մէջ, ուր տակաւին Ս. Լուսաւորչի
տունը չէր կրցած իրբեւ միակ եկեղեցա-
կան եւ հոգեւոր կեղրոն պաշտօնապէս
ընդունուիլ: Այս զաղափարին կը յանդի նա-
և Հառնաք և Ս. Դանիէլ Ասորին կ'առնէ
իրեւ նախագոյն առաքեալ մը և վաստա-
կաւոր Հայաստանի պաշտօնական դարձին,
որով եւ իրաւամբ կը վայելէ ընդհանուր
ազգին իր նկատմամբ տածած պատկառու
զմայլումը:

Արբեւեան ժամանակագրութեան մէջ յի-
շատակուած ունինք Պետ Զարդայի Շապ-
պեթա եպիսկոպոսը, 280—290 ի շրջանին,
որ ի Սելեսկիա-Կուսիփոն երթալով Ար-
բելայի եւ Հերպատ ձելալի եպիսկոպոս-
ներու հետ զանազան ինդիրներ կարգա-
դրելու համար, անխոհեմ նախանձայու-
րութեամբ քարոզ մը կու տայ թէ պէտք

չեն քրիստոնեայք վախնալ անոնցմէ որ
մարմինը կրնան սպաննել բայց ոչ հոդին,
որով քիչ մնացած է ամենամեծ տաղնալ ու
ջարդ մը պատճառելու բոլոր քրիստոնէից:

Իրմէ քիչ առաջ եւ թերեւս նաեւ իրեն
նախորդ տեսանք արդէն Շուափալ-իշո
նոյնակս Պետ Զարդայի եպիսկոպոսը: Եւ
երբ Պարթևաց պետութեան կործանումէն
վերջ Պարսից իշխանութիւնը կը սկսի
Արտաշէր Սասանեանի ձեռքով, կը պատ-
մէ որ՝ այն ժամանակ, այսինքն 220 ին
ատեն, Աղիարենի եւ շրջականներու մէջ
կային քսանէն աւելի եպիսկոպոսներ որոնց
մէջ յատկապէս կը դասուին դարձեալ
Պետ Զարդայի, Արգոնի, Պետ Տասանի
եպիսկոպոսները եւ ուրիշներ ալ տակա-
ւին՝ հաւանօրէն Հայաստանի գաւառներու,
բայց որովհետեւ տեղեաց անունները աշ-
խարհաղբական դիրքով այսօր դեռ բոլո-
րովին ստուգուած չեն՝ զանց կ'ըննէ
անոնք յիշել:

Ասկէ շատ աւելի առաջ, բուն իսկ դա-
րու մը շրջանով — 120 կամ 121 ին —
վերստին Պետ Զարդայի եպիսկոպոս մ'է
Մազրա որ Արբելա դալով կը ձեռնալորէ
անոնց երկրորդ եպիսկոպոսը: Այսպէս կը
պատմէ ժամանակադիրը . . . Յետ Բեքի-
տայի մահուան, որ նոյն իսկ Աղդէ առա-
քելոյն ձեռքով առաջին եպիսկոպոս ձեռ-
նադրուած էր Աղիարենի — «Վեց տարի-
ներ վերջ Մազրա՝ եպիսկոպոս Պետ Զար-
դայի, երբոր սովորական վաճառական
մարդկանց հետ Աղիարենի գաւառը եկած
էր, իմանալով որ հոն քրիստոնեաններու
խումբ մը կայ, ծածուկ անոնց դնաց եւ
երբ անոնց վստահութիւնը շահեցաւ, ըն-

իսկ նկատմամբ Շմաւոնի եւ Արեւելեան վկայից
վկայաբանութեան ժամանակին եւ անոր հեղի-
նակ՝ Մարութայի, չատ ծանրակշռ հեղինա-
կութիւն ունի Յիսուսեան Պոլանտեաններէն Հ.
Պ. Peetersի դիտողութիւնը. (Analecta Bollandia-
na 1938. La date du martyre de S. Siméon): Խումբ Ս. Շմաւոնի վարուց յունական թարգ-
մանութեանց նկատմամբ՝ կ'ըսէ. Ինչ առ առա-
յական անձին եւ աւանդուածներուն պատմա-

կան ստուգութեանը եւ վաւերականութեան վրայ
հետեւեալ վճիռը կու տայ. Que la passion de
S. Siméon soit de Maroutha ou de quelque autre,
il est certaine qu'elle repose sur un fond de sou-
venirs demeurés vivaces dans la mémoire du peu-
ple. Les faits que nous avons à retenir étaient
garantis dans leurs traits essentiels par une tra-
dition locale que rien ne permet de révoquer en
doute et que la rhétorique de l'hagiographe ne
suffit pas à compromettre.

դունեցան զինքը իրենց տանը մէջ և իրեն
ըսին որ վեց տարիէ ի վեր առանց վե-
րատեսչի են: Խնդրեցին իրմէ որ Սամսոն
սարկաւագը ձեռնադրէ եւ զինքը իրենց

եպիսկոպոս կարգէ: Անսալով իրենց բա-
րեյօժարութեան ձեռք դրաւ անոր վրայ,
ճանչնալով որ անիկա Բեքիտայի սարկա-
ւագը եղած էր»⁽¹²⁾:

(12) Հոս կարեւոր դիտելու կէտ մ'է Դիոնե-
սիոս Աղեքսանդրացոյ թուղթը զոր գրած է առ
Մեհրուժան Հայոց, ուր ոչ թէ իրը լոկ այս
կամ այն յատուկ քաղաքի եպիսկոպոս կը ճանչ-
նայ զինքը, այլ իրբեւ ամբողջ աշարժէ կամ
աղդի մը ծանօթ Հայրապետ, որով անհերքելի
ապացոյցը կու տայ Հայաստանի մէջ արդէն իսկ
հնուց կազմակերպուած եւ ծաղկած եկեղեցւոյ
մը գոյութեան իր կանոնաւոր Հանրածանօթ նուի-
թեամբ եւ յօրինուածքով: Այս պատ-
րապետութեամբ եւ յօրինուածքով: Այս պատ-
րապետութեամբ որ այդ թուղթը կերպոն
սեղեղցիներու եւ եպիսկոպոսներու զոյութիւնը
եկեղեցիներու եւ յօրինուածքով: Այս պատ-
րապետութեամբ ասաւական ամառակարգութիւն մէջ:
Եղեսիոյ Սիրական ամառակարգութիւն մէջ Արմենիա
ապաւական հայաստանի ամառակարգութիւն մէջ:

Հայաստանի կազմակերպուած եկեղեցւոյ նուի-
թեամբ ու ապաւական կը պատկանին տակաւին Պարսամ,
Եղեսիոյ եպիսկոպոսը, Տրայիանոսի ժամանակ,
եւ Արքեղայոս՝ եպիսկոպոս Միջազետաց Հայոց,
որ վիճարանած է Մանի աղանդապետին Հակա-
մուէին այն տեղացի զինուորներէ ուր որ վիճա-
մուէ չեն գաղաքի զինուորներէ ուր որ վիճա-
մուէ կայանն էր բանակին, եւ գտնանք որ Ման-
թամաթամբ զինուորներէ ուր որ վիճա-
մուէ ապաւական բանակին ուր ուղարկութեամբ մէջ է Արքարէն վերը (Արքար թ 173—188) մէծապէս
ծաւալեցաւ Եղեսիոյ քրիստոնէութիւնը որուն
պարծանքն էր այն ժամանակ բանաստեղծ եւ ի-
մաստասէր Բարեգծան: (Lebreton—Zeiler հա-
տոր Բ. էջ 122):

Հայաստանի կազմակերպուած եկեղեցւոյ նուի-
թեամբ ու ապաւական կայանին տակաւին Պարսամ,
Եղեսիոյ եպիսկոպոսը, Տրայիանոսի ժամանակ,
Եղեսիոյ սեղեղցիոյ եպիսկոպոսը, Տրայիանոսի ժայոց,
որ վիճարանած է Մանի աղանդապետին Հակա-
մուէին այն տեղացի զինուորներէ ուր որ վիճա-
մուէ կայանն էր բանակին, եւ գտնանք որ Ման-
թամաթամբ զինուորներէ ուր որ վիճա-
մուէ ապաւական բանակին ուր ուղարկութեամբ մէջ է Արքարէն վերը (Արքար թ 173—188) մէծապէս
ծաւալեցաւ Եղեսիոյ քրիստոնէութիւնը որուն
պարծանքն էր այն ժամանակ բանաստեղծ եւ ի-
մաստասէր Բարեգծան: (Lebreton—Zeiler հա-
տոր Բ. էջ 122):

Հայաստանի կազմակերպուած եկեղեցւոյ նուի-
թեամբ ու ապաւական կայանին տակաւին Պարսամ,
Եղեսիոյ սեղեղցիոյ եպիսկոպոսը, Տրայիանոսի ժայոց,
որ վիճարանած է Մանի աղանդապետին Հակա-
մուէին այն տեղացի զինուորներէ ուր որ վիճա-
մուէ կայանն էր բանակին ուր ուղարկութեամբ մէջ է Արքարէն վերը (Արքար թ 173—188) մէծապէս
ծաւալեցաւ Եղեսիոյ քրիստոնէութիւնը որուն
պարծանքն էր այն ժամանակ բանաստեղծ եւ ի-
մաստասէր Բարեգծան: (Lebreton—Zeiler հա-
տոր Բ. էջ 122):

Այս ամենահին վկայութեամբ կը փա-
կենք այս բաժինն ալ անցնելու համար
վերջնական եւ վճռական կէտին թէ ո՞վ
արդեօք կամ որո՞նք եղան Հայաստանի
առաջին առաքեալները, քանի որ երբ ար-
դէն 120 ին Հայաստանի Ծովաց գաւառին
մէջ, որ է Պետ Զարդա, եպիսկոպոս
մը գոյութիւն ունի եւ կը գործէ, հարկ
է որ զինքը ձեռնադրողն ալ ըլլար Առա-
քեալ մը երկոտասաններէն կամ մին եօթա-
նասուն երկու Աշակերտաց Քրիստոսի կամ
գէթ անոնց առաջին աշակերտ եւ յա-
ջորդ մը :

Երկու Ս. Թաղէոսս եւ Բարքուղիմէոս՝
Հայաստանի քարոզիչք : — Դարձեալ մեղի
թանկագին վկայութիւնը այս մասին ալ
կու տայ Արքելեան ժամանակադրութիւնը .
ուր ոչ թէ միայն կը կարդանք որ Աղդէ ա-
ռաքեալ (որ նոյն ինքն է ըստ ասորական
լեզուի Addai — Թաղէոսս, մին եօթանա-
սուն աշակերտաց) ձեռնադրեց Աղիաբենի
առաջին եպիսկոպոսը՝ Մար Բեքիդա, 104
կամ 105ին, այլ աւելի կարեւոր տեղեկու-
թիւն մը որ այդ ձեռնադրութիւնը կատա-
րած է յետ զինքը հինգ տարի իր քով պա-
հելու եւ դաստիարակելու Լեռներու Նա-
հանգին մէջ ուր Առաքեալը քաջուած եւ
հաստատուած կը քարոզէր : Գիտենք —
ինչպէս տեսանք առաջուց — որ այս ժա-
մանակադրութեան լեզուով Լեռները կամ
Բարձր Լեռներու գաւառը է նոյն ինքն մեր
Հայկական Տաւրոսի կամ Մասեաց շղթան :
Այսպէս ուրեմն Հայաստանի առաջին ա-
ռաքեալ մը հարաւային գաւառներու մէջ
կը գտնենք Թաղէոսս Առաքեալը, եօթանա-
սուն երկու աշակերտներէն մին, կամ ըստ
մեր ազգային նուիրական աւանդութեան՝
անոնց գլխաւորը :

Բայց քրիստոնէութիւնը Հայաստանի

վկայաբանութեանց մէջ:

Հուսկ պէտք չէ բնաւ անտեսել նաեւ Աղբիա-
նոսը իր ցեղին կաթողիկոսական յաջորդութեամբ,
անջատ բոլորովին լուսաւորչի ցեղէն: Արդէն իր
անունն իսկ հսուէական ծագմամբ՝ Albinus,
կ'ազդաբարէ մեզ հետազօտութեանց մէջ թեթէ-
ւորէն շութափութենէ զգուշանալ եւ կը ստեղծէ
քննասիրաց առջեւ զանազան կնճռուտ հարցեր,

կը յորդորէ իր հաւատացեալները, կոչելով
զիրենք «ՅԱստուծոյ Հօրէ սիրեցեալ եւ Յի-
սուսի Քրիստոսի պահեալք եւ ընտրեալք»,
յիշելու եւ պահելու նախապէս ուրիշ առա-
քեալներու իրենց քարողածը. «Բայց դուք
սիրելիք՝ յիշեցէք զկանխասաց բանս առա-
քելոցն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի,
զի ամէին ձեզ» եւ այլն: Այս առաքեալնե-
րէն բուն իսկ Հայաստանի յատուկ էր Ս.
Բարքութիմէոս, զոր յոյն եւ ասորի, լա-
տին եւ հայ ազգային ամենահին աւան-
դութիւնք կը ճանչնան Հայաստանի քա-
րողիչ, նոյն իսկ ամէնէն ուշ՝ չորրորդ
դարէն ի վեր, գրաւոր անհերքելի վկա-
յութիւններով:

Ասոր զուգակից է նաեւ Ս. Թովման
զոր ընդհանրապէս Պարթևաց եւ Հնդկաց
քարողիչ կը ճանչնան քրիստոնէական հին
աւանդութիւնները Ռուգինէսէն սկսեալ

յական անուանակոչութիւնը նշանակ մ'է եւ ապացոյց հրեայ-քրիստոնէից միջնցաւ քրիստոնէութեան ծաւալման այդ իրենց կելքրանին մէջ։ Այսպէս կը ճանշնայ տակաւին որ Զարգա գաւառին եւ Աղիաբենի մէջ քրիստոնէութիւնը արդէն Տրայիանոսի ժամանակ մուտք գտած էր, ինչպէս Եղեսիոյ եւ Ոսրոյենաց մէջ եւ բուն իսկ նաև Ազգէի ձեռքով. որովհետեւ, կ'ըսէ, պատճառ մը չեմ տեսներ թէ ինչո՞ւ անոր պէտք չէ հաւատալ։

Յուղա - թաղէսոս առաքելոյն քարոզութիւնը Հայաստանի մէջ, չաս աւելի հաստատութիւն կը ստանայ երբ մանր քննենք պարագաները իր առկարութիվայս բուլքին գրութեան ժամանակին եւ առ որս ուղղուած է: On peut dire, կը գրէ V. Ermoni (Dict. de la Ste. Bible Vigouroux) que l'épître fut écrite en Orient; il serait difficile de préciser d'avantage... ce qu'on peut affirmer c'est qu'elle vise des doctrines gnostiques et antinomistes... L'épître fut écrite à l'occasion des doctrines dangereuses répandues au milieu des fidèles par les faux docteurs... Ces dernières paroles où il est question de *psychiques* et des *pneumatiques*, nous indiquent clairement que ces faux docteurs avaient à tout le moins des tendances gnostiques.

Մենք արդէն քիչ վերեւ տեսանք թէ ինչպէս
Fr. Tournebise-ի վկայածին համաձայն, Հայոց
Հայրապետական աթոռին վրայ լուսաւորչայ եւ
Աղբանոսի ցեղական յանդրգութիւնքը, առաքե-
լական կանոններու վերահաստատումը, մանա-
ւանդ մսոյ եւ կենդանեաց արեան նկատմամբ, եւ
ինչ որ գեռ ներկայ յօդուածիս մէջ առիթ ունե-

Անբաժան ընկեր նահատակութեան եւ
առաքելական վաստակոց եւ հիմնարկու-
թեան Քրիստոսի հաւատացելոց եկեղե-
ցեաց հեթանոսաց՝ Պետրոս Առաքելոյն զու-

ցանք ցուցնելու, մէկ կողմանէ երբայական խոր գրոշներու մնացորդներ, եւ միւս կողմանէ զբ-նոստիկեան բազմաթիւ եւ ակն յայտնի նշմարներ, - (որուն կը վկայէ նաեւ Ս. Եպիփան յայտնելով որ Արքոնտականաց մոլորութիւնը տարածուած էր ի Մեծ եւ ի Փոքր Հայաստան. ինչպէս նաեւ թէոգորետոս՝ որ տակաւին իր ժամանակ Հայաս-տանի մէջ ալ կը գտնուէին մնացորդներ՝ Զո-րեքտասաննեաց հետ նաեւ Դոնատեանց եւ Նո-վատեանց), - ամէնքն ալ կը հաստատեն յայտնա-պէս որ այդ առաքելական թուղթը հայկական կեդրոնի մը համար ուղղուած էր: Նաեւ Հասնաք քննելով գրութեան ժամանակը եւ այլ պարագա-ները Ցուգայի առաքելոյն այս թուղթին, որ է ընդգէմ վերոյիշեալ մոլորութեանց, կը յանդի գրեթէ միեւնոյն եղբակացութեանց, դիտելով միանգամայն որ ուղղուած է այնպիսի միջալյրի մը որ ծանօթ էին արդէն ուրիշ առաքելոց քարո-զութեանցն ալ: Դարձեալ նկատենք որ այ կա-թուղիկեայ թուղթը սերտ յարաբերութիւն եւ միեւնոյն ներջնուումն ունի եւ ուղղուած է անոնց որոնց ուղղուած է Պետրոս առաքելոյն առ կաթու-ղիկեայս երկրորդ թուղթը, որուն համար Հառ-նաք կը մատնանշէ. «առ ամենայն հասարակու-թիւնս Փոքր Ասիոյ որ ի հրւսիսոյ Տաւրոսի - An allen kleinasiatischen Gemeinden nördlich des Taurus» (Altchristliche Literaturgeschichte).

Յիշենք հոս անգամ մ'ալ նորէն Գործք Թաղէսսի, անվաւերական գրութիւնը, որուն հրատարակութեան ժամանակը սակայն ամենէն ուշ չորրորդ դարուն առաջին կէսէն ասդին չ'անցնի՛ (300-350): Հոն կը կարդանք հետեւեալ պարբերութիւնները. «Յետ բազում Հրեաներու եւ Յոյներու, Ասորիներու եւ Հայերու վարդապետելու, մկրտեց զանոնք յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ, օծելով զիրենք սուրբ իւղով եւ տուաւ անոնց սուրբ խորհուրդները մարմնոյ եւ արեան Տեառն մերոյ Յիշուասի Քրիստոսի:- Շատեր Հաւատակին եւ միասուն համան խոստովանելով իրենց

գակից անստարակոյս այս մեր Փռքը Հայաստանի համար ունինք, Տարսոնեան փողը, Պօղոս Առաքեալը, որ երկու տարի, ինչպէս կ'աւանդեն Գործք Առաքելոց, կեցած

բոյիչեալ Եկեղեցական Պատմութեան և Եշխար-
Հագրութեան բառարանին մէջ (Հրատարակուած
Mons. A. Baudrillart, A. De Meyer և Et. Van
Cauwenberghի խմբագրութեամբ) այսպէս կ'ամ-
փոփէ քննասիրաց հետազոտութեանց արդինքները.
Sur l'histoire de Saint Barthélemy après la ré-
surrection du Sauveur, nous ne possérons que
des traditions plus ou moins inconsistantes. Les
ouvrages gnostiques lui donnent une place assez
considérable. Suivant Eusèbe lorsque Pantène alla
en mission dans les Indes, il trouva dans ces ré-
gions l'évangile hébreu de Saint Mathieu qui y
avait été, paraît-il, apporté par l'apôtre Barthé-
lemy. Saint Jérôme reproduit la même tradition,
et il ajoute que Pantène rapporta à Alexandrie
une copie de cet évangile. Le terme «Indiens»
est d'ailleurs appliqué par les anciens auteurs à
tant de peuples différents qu'il est impossible
de dire avec certitude quel est celui qui pourrait
être visé ici. Սակայն ինչ որ իրեն համար կը
մնայ Հնդկաստան անուան մէջ անորոշ, մենք
արդէն նախորդ յօդուածին մէջ ամենահին աշ-
խարհացոյցներու օժանդակութեամբ ստուգեցինք
որ Հին Հեղինակաց India Citerior (կամ բա-
ռմանց նաեւ Exterior) կոչուածը ուրիշ բան չէ
իթէ ոչ մեր Հայաստանի նահանգ մը և ըստ
Հ. Ալիշանի (Տեղագրութեան թ. 100) յիշուած ու-
ստի ու ուստի առաջնահանու և ինհանուական:

Ս. Բարթողիմէոսի Հայաստանի մէջ քարոզութեան ուրիշ ոչ արհամարհելի հնութեամբ հաստատութիւն մ'ալ ունինք մեր Շարականի մէջ հաւասարելով Հոգեաց վանքին մէջ պահուած եւ հնութեաբուծուած Ս. Աստուածածնի պատկերին աւանդութիւնը. «Զենքանապիր անտրաս ծնողի քո արկանեմք առաջի անսխակալ տէրութեանդ քո»: Աւանդութիւն որ եթէ վերապահուի Ս. Թովմասու եւ եթէ սեպհականուի Ս. Բարթողիմէոսի, միշտ Հայաստանի սրբազն ճոխութիւնն ու պարագանքն է:

Մեր Շարականը որ անսպառելի բովք եւ գանձարան մ'է սրբազն հնութեան ամենաթանկագին ատանդներու, ունի կարեւոր հաստատութիւն մ'աւ տակաւին հայ եկեղեցւոյ հնութեան եւ կազմակերպուած յօրինուածութեան։ Ա. Աստուածածնի ծնողաց Յովակիմայ եւ Աննայի Օրհնութեան մէջ կ' երգենք. «Որ զիստումն Սրբահամու Նահապետին մ'եր ըստ Հոգևոյ, Քահանայական եւ քափառքական գտապահացն միացեալ ցուցեր այսօր ի յԱննայէ»։ Այս կը տանի զմենք չուրջ ի վերջ երկրորդ՝ եւ ի սկիզբն Երրորդ գարու, երբ

Եւ ուսուցած է յԵփեսոս Տիրան հռետորին
դպրատան մէջ, որուն անունը եւ պարա-
գաները երկրայէլ չեն տար իր հայազգի
արենակցութեան նկատմամբ: Բաց ի Գործք
Առաքելոցէն Հեթանոսաց Առաքելոյն Փոքր
Ասիոյ այս կողմէրու քարոզութեան կը
վկայէ նաեւ Արերկիոսի մեր վերապոյն
յիշտակած տապանագիրը, ուր Արերկիոս
յիշտակելով. իր թափառայած ընթացքը
Փոքր Ասիոյ իր հայրենիք Յերապուկսէն
դէպի Ասորիք եւ մինչեւ Մծրին, կ'ըսէ
որ ամենուրեք իրեն ընկերացած է Պօղոս,
որ է ըսել Պօղոսեան քարոզութիւնը Աւե-
տարանի:

Պօղոսի վաստակոց հաղորդակից եւ լ-
րեն աշակերտն Ոնեսխմոս ալ իր առաքելա-
կան կեանքը կնքած է նահատակութեամբ
Սեբաստիոյ մէջ եւ մէր նախնի Հայրապետք
անոր տօնական տարեւոր յիշատակը զու-
գած են հայկական մայրաքաղաքիս հայրա-
պետ Վլասայ Հետ :

Ասորական Հին աւանդութիւն մը, որուա
բուն աղքիւրը ցարդ կը մնայ անծանօթ եւ
որուն արձագանդը կու տայ Դիռնեսիոս -
Յակոբ Պար - Սալիպի Բարթողիմէոս առա-
քելոյն նկատմամբ մի քանի մահրամանու-
թիւն աւ կը պարունակէ. il prêche pendant
trois ans en Arménie, puis le roi Heristou
(Կամ Rustri և Կամ Herostai ըստ Budge - ի)

Քրիստոնեայ ուղղագաւան կամ հերետիկոս վար-
դապետաց մէջ կարեւոր եւ կնճռոտ հակածառու-
թիւն մը բորբոքած էր հաշտեցնելու համար Մատ-
թիոսի եւ Պուկասու երկու զանազան ազգարաննու-
թիւնները, համարելով մին Դաւթի թագաւորա-
կան յաջորդութիւն յեղարանութիւն, եւ միւսը
Ղեւեայ ցեղին քահանայական գասակարգութեան
որոնք կը միանային հուսկ ի Քրիստոս Ս. Աստուա-
ծածնի միջոցաւ: Հակածառութիւն՝ որ արդէն եր-
րորդ գարու կէսին բոլորովին դադրած ու ժարած
էր: (Հմմտ. Ս. Հետպաղկիտոս, Յուլիոս Արքի-
կեցի, Որոգինէս եւ այլն):

14) Ուրիշ առափեաններու ալ մէր քով քարո-
զութիւնը եւ կամ գէթ Հայաստանի ճանապար-
հանցքերնին արդէն բաւական հնուց հաւա-
հով անցքերնին արդէն բաւական հաստատեն, բայց
նական աւանդութիւններ կը հաստատեն, բայց
մէր պահանջած քննական ստուգութիւն լոյսը
տակաւին ազօտ կը մնայ, հետեւարար Հ. Ալի-

«Բազմավեպ» Յունուար - Դեկտեմբեր 1942

le fit crucifier; il fut enseveli dans l'église qu'il avait bâtie en cette endroit. (*Միք. Սուրբ. Ժամանակավրութիւն - Հրատ* - Chatot). *Հոն կը կարդանք նաև որ Agai*, prêcha dans le Beit - Couphanaye, le Beit Arzanaye et l'Arménie extérieure, ensuite les païens lui brisèrent les cuisses et il mourut.

Եւ զերջապէս ըստ մէր Յայսմաւուրաց յիշենք նաեւ «Եղիշէ, յԱղուանս կատարեալ, թէպէտ եւ անծանօթ առ այլս, բայց անուանի յոյժ առ մեզ, իբրեւ գործակից եւ աշակերտ Սրբոյն Թաղէկոսի, զոր ոչ միայն աստ յիշէ Յայսմաւուրք Հայոց, այլ եւ ոճոյն գրէ զդկայաբանութիւնն նորա ի Սեպտ. 21ի» (Աւգերեան — Վարք Սրբոց) :

Հարկ չկայ գեռ ուրիշ առաքելական ա-
ւետարանիչներու առաւել կամ նուազ ըս-
տուգուած քարողութիւններն ու անցու-
դարձերն ալ յիշելու⁽¹⁴⁾ այսքան հաստատ-
տուած վկայութիւններու հետ, որոնք քան
դամէն ակնկալութիւն շատ իսկ բաւական
են մեզի արդար պարծանքի եւ Հրծուանքի
առիթ տալու. բայց մենք անսալով հլուա-
րար աւելի մեր իսկ քարողիչ Պօղոս Առաքե-
լոյն, մենք որ շուրջ զմեօֆ մածեալ ունիմք
այսքան բաղմութիւն հայրապետաց եւ ա-
ռաքելոց զիսպարտութիւն զամենայն ի բաց
ընկեցութ եւ զմելոս կարմարս, զի մի լի-
նիցին պարծանքն մեր ընդունայն եւ անօ-

շանի հետ գոհանանք յիշելով միայն անոնց անունները. Սիմոն կանանցի, Անդրէաս, Մատո-րիս, Ցովհաննեկս, որուն «Սիրակաթ Կաթողի-կեայ Ա. Թուղթին՝ աւանդուի յոժմանց հին եկեղեցագրաց՝ թէ ի սկզբան, կոչէր Թուղթ Պարքե-ւաց: Եթէ զնացեր է նա ի Պարթեւս, ընական եւ սովորական անցուղարձի ճամբար մի չէ՞ր եւ Հայաստան»: (Արշալոյս Քրիստոնէութեան Հա-յոց): Ասոնցմէ դուրս զանազան հին եւ միջնա-դարեան հեղինակաց քով կան դեռ բազմաթիւ ա-նուններ, մանաւանդ հօֆթանառունեւերկու աշա-կերտաց որոնց կամ իրը Հայրենիք եւ կամ նաև իրը նահատակութեան տեղ, Նշանակուած են Մեծ եւ Փոքր Հայաստանի զանազան զաւաններ ու քաղաքներ, սակայն չենք ուզեր ի զուր ժամա-վաճառ թարթափիւ այդ անստուգութեանց մէջ, որոնց պէտք չունինք:

գուտ, այլ հայինք ի զօրագլուխն եւ ի կատարիչն հաւատոց Յիսուս եւ իրեն խաչարարձ չաւզին հետեւինք առաքելոց առ

Հ. ՅՈՎՀԱՆ ԱԻԳԵՐ

(15) Վերջնական կնիքը զնելով այս մեր քննաւկան ուսումնասիրութեան հրատարակութեան, որ մեզմէ բոլորովին անկախ եւ ստիպողական պարագաներու պատճառաւ այդքան երկար տարիներու ընթացքին մէջ ծանծաղեցաւ ու դանդաղեցաւ, անշուշտ կարեւոր պիտի համարուի հոս համառօտ ամփոփում մընծայել ընթերցողաց, յիշելով մեր բոլոր կատարած ընթացքը հաստատելու համար Հայաստանի մէջ նախ քան զիրիկոր Լուսաւորիչ, եւ նոյն իսկ Առաքելոց շրջանէն սկսեալ, քրիստոնէական հաւատոց աւետարաննումք: Այսպէս

- Յետ պարզելու որ հակառակորդաց առարկութիւնները ոչ մէկ դրական փաստ կը ներկայացնեն, եւ քննադատութիւնները հիմնուած են մի միայն դրական աղբիւրներու կամ վկայութեանց կարծուած պակասութեան վրայ.

Ա. Հաստատեցինք նախ ազգային ամենախոր
աւանդութիւնը, ամենահին ժամանակներէ ծագած
ու միշտ յարատեած, ստուգելով եւ քննական
հետազոտութեամբ վաւերացուցինք Ս. Ոսկեանց
եւ Սուքիանեանց նահատակութեան պարագաներն
ու Հարազառապութիւնը.

Բ. Մեր եղբակացութիւնները հաստատուն ապացոյցներու վրայ Հիմնելու համար, պատմութեան լուսով առաջնորդուած ջանացինք որոշ գծել Հայստանի աշխարհագրական սահմանները, ըստոյդ աղքիւններէ Հիմնուած, մասնաւորապէս հարաւային գաւառներու եւ արեւմտեան Փոքր Հա-

յաստանի ծաւալման նկատմամբ. Հաստատեցինք ըրիստոննէութեան առաջին եւ Երկրորդ գարերուն մէջ ՄԵԾ ու Փոքր Հայաստաններու գետ միակ ձուլուած պետութիւն եւ ժողովորդ ըլլալը, քաղաքականապէս եւ ազգագրական ցեղակցութեամբ. Հայաստանի, իր առանձնայատուկ զիրքով գրեթէ եղական միջնորդ ըլլալը Արեւմուտքի եւ Արեւելքի միջնեւ եղած յարաբերութեանց, ինչպէս նաև սովորական անցքի ճանապարհ ըլլալը, վաճառականական եւ զինուորական, ընդ մէջ հռոմէական կայսրութեան եւ պարթեւական պետութեանց, որուն հետ ցեղական եւ քաղաքական յարաբերութեամբ կապուած էր սերտիւ, մինչեւ երբեմն զանազան հեղինակներու քով պարթեւ անունով որպակելու չափ.

Գ. Տեսաք ամենահին հեղինակներու գրաւոր վկայութիւնները, - ոմանց լոռութիւնը՝ թէ Հայաստանի մէջ քրիստոնէութիւնը ծանօթ չէ, երբ պարաւաւոր էին զայն յիշելու, - եւ այլոց յայտնի եւ գրապէս յիշատակութիւնը Հայոց քրիստոնէութեան. եւ հուսկ լրացուցինք այս վերջին տեսութեամբ՝ ապացուցանելով

Դ. Հայաստանի ամենահին ժամանակներէ ի
վեր լաւ կազմակերպուած եկեղեցի մ'ունենալը,
իր յատուկ ծէսով, տաճարներով եւ եպիսկոպո-
սական նուիրապետութեամբ. միանդամայն քնն-
նելով թէ որո՞նք եղած են իր առաջին քարոզիչ
Առաքեալները:

ՍԻՒԱԶԱՐԴ ԾԱԾԿՈՑԻ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԿԱՄԱՐԱԿԱՊ ԶԱՐԴԱՍԻՒՆԵՐԸ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՄԷԶ

ՃԱԾԱՐԱԳԵՑՈՒՆ ԶԱՐԴԵՐԸ

Ճարտարապետութեան մէջ, չկայ զարդարանք մը որ չունենայ իր սկզբանական պատճառը եւ ըլլայ հեռաւոր մէկ բարեկոփուած լնդօրինակութիւնը շատ նախնական օրինակի մը՝ զոր մարդկութիւնը գործածած է, ի սկզբան, իր չինութիւններուն մէջ՝ որպէս կազմական մաս անոնց :

Շատ անպամ ալ, գեղեցկաբէտ աչքեր, տեսած են այն բոլոր սիրուն զի-
ծերը եւ աչքառու զանգուածի շարուածքները, զոր իրենց մէջ կը պահեն ինչ
ինչ կազմական շնուածքներ՝ որոնք ի սկզբան կը դործածուէին։ Ժամանակի
ընթացքին այդ ձեւերը բարեփոխուելով եւ մանաւանդ կորսնցնելով իրենց կազ-
մական կարեւորութիւնը, անցած են զարդարանքի կարգը ու մեզ հասած են
աւելի իրենց չնորհալի գծապրութեամբը քան իրենց կատարած կշռական զերովը։

(stylise) έτι συντελετή
θητηρίας ορθίων ακριβών ποιητών της εποχής μας.